

GERALD CADOGAN

**Μινωικές μετακινήσεις:
«δὶς ἔς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης»***

Αγαπητοί συνάδελφοι,

Τιμή και χαρά ήταν η πρόσκληση –ομόφωνα, μου είπανε– από τις δύο επιτροπές, την Επιστημονική και την Οργανωτική, του 12ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου να μιλήσω απόψε στην εναρκτήρια αυτή συνεδρίαση. Η μεν τιμή είναι προφανής. Η δε χαρά μου έχει ιστορία για μένα. Αφού αυτό είναι το ενδέκατό μου Κρητολογικό – έχω δηλαδή χάσει μόνο το Πρώτο. Συμμετείχα, όμως, ήδη στο Δεύτερο, το 1966 στα Χανιά, και, κατόπιν, σε όλα τα επόμενα μέχρι σήμερα ήμουν και είμαι «Παρών» – και αυτό με χαροποιεί, βέβαια, ιδιαίτερα. Εάν όμως προλάβω και το Κρητολογικό του 2021, δεν το ξέρω. Μακάρι. Το εύχομαι.

Η ευγενική σας πρόσκληση υπήρξε ωστόσο και μια πρόκληση που με γέμισε εν πρώτοις φόβο και άγχος. Τι θα μπορούσα να πω; Προπαντός, για τις *μετακινήσεις* που αποτελούν το κεντρικό θέμα του Συνεδρίου; (Ίσως, σκέφτομαι, δεν ήμουν ο μόνος που αντιμετώπισε την ίδια δυσκολία...) Σύντομα, όμως, με έσωσε ο Ηράκλειτος με τα αθάνατά του λόγια, όπως τα μαθαίνουμε από το στόμα του Σωκράτη (Pl. Cra. 402a· Kirk κ.ά. 1983, 195-197):

«δὶς ἔς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης».

Αυτό είναι, βεβαίως, ένα από τα καλύτερα φιλοσοφικά αστεία –και, μαζί, μαθήματα– του κόσμου. Εδώ, ο Ηράκλειτος αποκαλύπτει ότι σε μια λέξη μπορεί κανείς να αποδώσει δύο σχεδόν αντιθετικές σημασίες: αυτές της αλλαγής αφενός και της μονιμότητας αφετέρου. Παρατηρούμε δηλαδή, συγχρόνως, και τη *μετακίνηση* (του νερού) και τη *μη μετακίνηση* (του ποταμού).

* Ευχαριστώ θερμά την Επιστημονική Επιτροπή και την Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου για την πρόσκλησή τους να μιλήσω στην πρώτη Ολομέλεια, την Κατερίνα Κόπακα για την ουσιαστική επιμέλεια και τη βελτίωση του κειμένου, τον Malcolm Schofield για φιλοσοφικές συμβουλές, και την Ελένη Χατζάκη για αρχαιολογικές συμβουλές.

Η διατύπωση του Ηράκλειτου ενέχει επιπλέον το θεμελιώδες επιστημονικό ερώτημα: πού βρίσκεται ακριβώς η θέση του παρατηρητή; Από πού βλέπει το ποτάμι; Από μέσα ή απέξω;

Από μέσα, θα βρισκόταν ο ίδιος στα νερά, τα νερά που πάντα κινούνται και αλλάζουν. Απέξω, όμως, το ποτάμι είναι κάτι μόνιμο, το σώμα εκείνο νερού που, εάν δεν έχει αποξηρανθεί, βρίσκεται σταθερά εκεί, μολονότι σε συνεχή κίνηση. Όπως και στο τραγούδι «Ol' man river» από το μουσικό αριστούργημα *Showboat* των Jerome Kern και Oscar Hammerstein, το ποτάμι «keeps on rolling». Δηλαδή, το περίφημο «τὰ πάντα ῥεῖ» του Ηράκλειτου (Pl. *Tht.* 182c).

Συνεπώς, δεν εκπλήσσει το ότι πολλοί φιλόσοφοι αμφισβητούν το ακριβές νόημα της ωραίας αυτής πλάκας του Ηράκλειτου. Θέλει να υπογραμμίσει την παγκοσμιότητα της ρευστότητας που προκύπτει από τη χρήση και την κατανόηση λέξεων και προσλήψεων όπως είναι ο όρος «ποτάμι»; Ή απλώς να δείξει την εννοιολογική πάλη που μπορεί να περικλείεται στη μορφή και στο περιεχόμενο μιας λέξης;

Τα παραπάνω διλήμματα είναι χρήσιμα και για εμάς όταν προσπαθούμε να προσεγγίσουμε την πορεία, τις αλλαγές, τις εν γένει μετακινήσεις, όσο και τη μοιμότητα των Μινωικών σπουδών. Είναι οι σπουδές αυτές το ίδιο ποτάμι σήμερα, στο 12ο Κρητολογικό Συνέδριο, όπως ήταν στο 2ο ή και στο 1ο – ή και ακόμα πιο πίσω, στα έργα του Arthur Evans και των σύγχρονών του από τις αρχές του περασμένου αιώνα;

Όπως και αν έχει, εδώ απόψε θα προσπαθήσω να διατυπώσω μερικές σκέψεις για την κατάσταση της έρευνας για την Κρήτη της Εποχής του Χαλκού. Με αφορμή την ούτως ή άλλως ιδιάζουσα φύση της Αρχαιολογίας ως επιστήμης, που ξεκινά αποκλειστικά από τα υλικά τεκμήρια του παρελθόντος. Οι ρίζες της μεγαλώνουν πράγματι, μόνο μέσα στα, συχνά εύθραυστα, υλικά κατάλοιπα που ανακαλύπτουμε κυρίως στην ανασκαφή. Αυτά συγκροτούν την πιο καθαρή όψη της επιστήμης μας, ιδίως για την «ιστορία χωρίς λόγια», δηλαδή την Προϊστορία.

Αρχαιολογικά τεκμήρια της Προϊστορίας αποτελούν κυρίως τα υπολείμματα της καθημερινής ζωής του Τότε, που μας δείχνουν Τώρα, ως ένα βαθμό, πώς ζούσαν οι περασμένοι άνθρωποι μέρα με τη μέρα. Οι πληροφορίες όμως αυτές είναι πάντα περιορισμένες σε ένα πολύ βασικό *πραγματικό* επίπεδο. Σε σχέση με τις πλούσιες πληροφορίες που μας παρέχουν οι γραπτές πηγές της μετέπειτα ιστορίας (της κανονικής ιστορίας), τα προϊστορικά δεδομένα δεν μας λένε, και δεν μπορούν να μας πουν, τίποτα –ή σχεδόν τίποτα– για τα τραγούδια, τους χορούς, τις πίστες των ανθρώπων, ούτε για τους χαρακτήρες τους, ούτε για τις σχέσεις τους, τις προσωπικές, τις οικογενειακές, τις κοινωνικές, τις διοικητικές.

Βέβαια, χάρη στα ανώνυμα αυτά στοιχεία της Προϊστορίας –στο μυαλό μου έρχεται ο Οὔτις της Οδύσσειας– συνειδητοποιούμε εν πολλοίς, σχεδόν μαζί με τον Σωκράτη, τη σημαντική μας αυτή άγνοια. Ότι δηλαδή δεν ξέρουμε, και ούτε ποτέ θα μάθουμε, τις μη υλικές εκείνες παραμέτρους που αποτελούσαν την ουσία της ζωής. Και ότι οι επιστημονικές απόψεις που ακούμε σε σχέση με τις παραμέτρους αυτές, συχνά μάλιστα διατυπωμένες με τόσο ηχηρές βεβαιότητες, δεν αναφέρονται παρά σε απρόσωπες καταστάσεις και διαδικασίες –και σε μετακινήσεις– που στερούνται όλες καθαρών ορίων, ακόμη και ως προς τη χρονολόγηση της τότε πολιτισμικής πορείας, της ανάπτυξης, της ύφεσης κ.λπ.

Συχνά, όταν διαβάζουμε ερμηνευτικές προτάσεις συναδέλφων αντιλαμβανόμαστε εύκολα ότι στην πραγματικότητα δεν μιλούν –ούτε και εμείς μιλούμε άλλωστε– για τους λεγόμενους Μινωίτες, αλλά μάλλον για τους εαυτούς τους/μας και τις βιωματικές και νοητικές τους/μας προκαταλήψεις, όσο και δυνατότητες. Με αποτέλεσμα, η αρχαιολογική συζήτηση να μην αναφέρεται στους αρχαίους ανθρώπους αλλά, προφανώς, στους αρχαιολόγους. Τους χαρακτήρες μας αποκαλύπτουμε μέσα από τα άρθρα και τα βιβλία που γράφουμε, και τις διαθέσεις, και τη φαντασία μας (ή την έλλειψη φαντασίας). Κατά κανόνα λέμε περισσότερα για την κουλτούρα του Τώρα παρά για την κουλτούρα του Τότε – ωστόσο εκείνη παραμένει ο σκοπός του κάθε επιστημονικού μας εγχειρήματος.

Η κατάσταση αυτή είναι το μεγάλο, το κρυφό μυστικό της Προϊστορίας, όχι μόνο της μινωικής Κρήτης, αλλά κάθε προϊστορικής έρευνας, σε όποια χώρα του κόσμου. Δεν χρειάζονται όμως δάκρυα ούτε και γκρίνια για αυτό. Γιατί; Διότι έτσι είναι η φύση της Προϊστορίας. Δεν μπορούμε να την αλλάξουμε. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι καταρχήν να την αποδεχόμαστε: με ταπεινότητα και, επομένως, με μεγάλο σκεπτικισμό ως προς υποτιθέμενες βεβαιότητες, π.χ. για τις λειτουργίες των μινωικών ανακτόρων ή για τις κοινωνικές σκοπιμότητες των τότε συμποσίων (ή, κοινώς, των γλεντιών) ή και για τα αίτια των διαφορετικών καταστροφών των μινωικών εγκαταστάσεων, και τα λοιπά. Όλα αυτά –και πολλά άλλα– χρειάζονται αλάτι, μπόλικο αλάτι.

Από την άλλη, εάν επιχειρήσουμε να αναζητήσουμε ιστορική βοήθεια από τους μύθους, θα απογοητευτούμε και πάλι, αφού ούτε και αυτοί συμβάλλουν ικανοποιητικά στην ερμηνεία της κρητικής Προϊστορίας. Σπάνια, πράγματι, διακρίνει κανείς μέσα από τα λίγα επεισόδια που απεικονίζονται κάποτε στην κεραμική, από τα τέλη κυρίως της Εποχής του Χαλκού ή αργότερα, κάτι συγκεκριμένο που θα μπορούσε να συνδεθεί με τη Μυθολογία της Κλασικής περιόδου. Εν γένει δεν μαθαίνουμε τίποτα. Ούτε και ετούτο μας εκπλήσσει όμως. Η απόσταση που χωρίζει τις εικόνες αυτές από τους μεταγενέστερους μύθους είναι από 300 έως 800 ή και περισσότερα χρόνια.

Οι μυθικές αφηγήσεις υπογραμμίζουν, όμως, την εν δυνάμει ύπαρξη, τουλάχιστον από τη δεύτερη χιλιετία π.Χ., προφορικών ποιητικών παραδόσεων στις οποίες βρίσκονται μάλλον οι προγονικές τους μορφές – έτσι όπως πιστεύουμε και για τον Όμηρο στις αρχές της πρώτης χιλιετίας. Υποδηλώνοντας, έτσι, ένα αιώνιο πνεύμα, και μια αέναη μνήμη, των ανθρώπων, του τόπου και του τοπίου – που, αν και κρυμμένα, μυστικά, αόρατα, συγκροτούν ωστόσο, μάλλον, τα πιο εντυπωσιακά μνημεία που παρέδωσε η μακρινή Εποχή του Χαλκού στις μετέπειτα γενιές.

Για τους Κρητολόγους, οι μύθοι έχουν και μια επιπλέον αξία. Υπήρξαν βασικό κίνητρο για τον πρωτοπόρο της κρητικής Προϊστορίας, τον Μίνωα Καλοκαιρινό και για την ανασκαφή του στην Κεφάλα του Τσελεμπή, στην Κνωσό. Εκείνη την εποχή των ανακαλύψεων –όσο και των μυθικών ερμηνειών– του Heinrich Schliemann στις Μυκήνες, ο Καλοκαιρινός αναγνώρισε ένα αντίστοιχο ομηρικό μνημείο στην Κρήτη: ορίστε, «τὰ Βασίλεια, ἢ Βασιλικά Ἄνακτορα ἢ τὸ Μέγαρον τοῦ βασιλέως Μίνωος τοῦ Α'», όπως το είδε εκείνος. Ως εἰς ο Μίνωος της Μυθολογίας ήταν ένας πραγματικός Ευρωπαίος μονάρχης του 19ου αιώνα.

Η πρώτη σπουδαία μινωική μετακίνηση προέκυψε από τις ανασκαφές –και την οξύνουα– του Evans, ο οποίος συμφώνησε με τον Καλοκαιρινό για τη λέξη-κλειδί «ανάκτορο». Ο ίδιος ανέσκαψε σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα. Αναμετρήθηκε με τον τεράστιο όγκο των στρωμάτων, των τοίχων, των επιχώσεων, της κεραμικής και των άλλων υλικών της Κνωσού· και από την αρχαιολογική αυτή μάζα κατάφερε να δημιουργήσει μια εντελώς νέα επιστημονική κατεύθυνση του περασμένου αιώνα: τις Μινωικές σπουδές. Συστηματικά. Δηλαδή, μέσα από τη σύνθεση των ανασκαφικών συναφειών –στρωμάτων, κτηρίων, αντικειμένων, και της χρονολόγησής τους– που αποτελούν τη σπονδυλική στήλη και το κεντρικό νευρικό σύστημα της επιστήμης μας.

Έχουν περάσει 116 χρόνια από την πρώτη ανασκαφή του Evans στην Κνωσό το 1900 – όπου πολύ γρήγορα αναγνώρισε, με τον Duncan Mackenzie, τα τρία από τα τέσσερα βασικά στάδια του Μινωικού πολιτισμού· και πέρασαν 110 χρόνια από τη δημοσίευση της μελέτης του *Essai de classification des époques de la civilisation minoenne* (Προσπάθεια ταξινόμησης των εποχών του Μινωικού πολιτισμού), που είναι για μένα το σπουδαιότερο απ' όλα τα έργα του για την Κρήτη. Μέχρι σήμερα, το χρονολογικό αυτό πλαίσιο του Evans αντέχει ακόμα καλά: 75 χρόνια, εφέτος, από τον θάνατό του στις 11 Ιουλίου του 1941 – κάτι που αξίζει να θυμηθούμε στο Συνέδριό μας αυτό.

Οι πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, μέχρι τη Μάχη της Κρήτης, είδαν τη γρήγορη επιστημονική ανάδειξη των λεγόμενων Μινωιτών, χάρη κυρίως

στους πρωτεργάτες Ιωσήφ Χατζιδάκη, Στέφανο Ξανθουδίδη, Harriet Boyd Hawes, Richard Seager, Federico Halbherr, Luigi Pernier, και εκείνους της Γαλλικής Σχολής Αθηνών· όσο βέβαια και χάρη σε τρεις, νεαρούς ακόμη τότε, αρχαιολόγους: τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, τον John Pendlebury και τον Νικόλαο Πλάτωνα. Με βασικό αποτέλεσμα, την ταχεία διαμόρφωση μιας μινωικής πολιτικής-κοινωνικής γεωγραφίας, όπως θα λέγαμε σήμερα, με την οικιστική της ιεραρχία – αυτήν των ανακτόρων, των υπαίθριων ιερών, των επαύλεων, των μεγαλύτερων και μικρότερων οικισμών, με ή χωρίς τα νεκροταφεία τους. Από την αρχή όμως δεν ανιχνεύτηκε σχεδόν τίποτα για τις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις, ως εάν αυτές να μην υπήρξαν ποτέ. Ούτε και σήμερα γνωρίζουμε, εξάλλου, πολύ περισσότερα: ούτε για τα σπίτια ούτε για τους τάφους ούτε και για την υπόλοιπή τους ζωή. Αυτή είναι μια μεγάλη έλλειψη στη γνώση μας για την Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, ακόμα ένα σιωπηλό μυστικό που εμείς οι προϊστοριολόγοι διστάζουμε να αντιμετωπίσουμε.

Κατά παράδοξο μάλλον τρόπο, ο καθιερωμένος μινωικός πολιτικός-κοινωνικός χάρτης, εκείνος, ας πούμε, του Pendlebury στο *The Archaeology of Crete* του 1939, δεν φαίνεται να έχει αλλάξει πάρα πολύ, εκτός από την αρχαιολογική ανάπτυξη των Χανίων και της Δυτικής Κρήτης εν γένει. Αφθονα νέα ευρήματα τον έχουν, φυσικά, συμπληρώσει: ανάκτορα και ανακτορικά κτήρια, οικισμοί με σπίτια των ανώτερων τάξεων, νεκροταφεία, ιερά, νεώρια και, έστω περιορισμένα, ναυάγια, αμυντικά συστήματα... Μέσα από τις ανασκαφές, τις επιφανειακές και τις ενάλιες έρευνες, και τις πολλές σωστικές εργασίες που προκύπτουν από την οικονομική ανάπτυξη του νησιού. Ωστόσο, ένας αρχαιολόγος των αρχών του περασμένου αιώνα που θα επέστρεφε σήμερα στην Κρήτη θα ένιωθε, νομίζω, αρκετά άνετα με τον σύγχρονο πολιτικό-κοινωνικό χάρτη της Προϊστορίας της. Θα διαπίστωνε ότι τα θεμέλια της Μινωικής αρχαιολογίας μας ιδρύθηκαν καλά τότε, και ότι ο μετέπειτα εμπλουτισμός της εικόνας – που είναι τόσο εμφανής στη νέα έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου – επιβεβαιώνει τη διαπίστωση αυτή.

Σε ένα διαφορετικό επίπεδο, στα πρώιμα ήδη χρόνια της μινωικής έρευνας εγγράφονται και οι πρώτες κινήσεις μιας νέας προσέγγισης, αυτής που ονομάστηκε αργότερα *εθνοαρχαιολογική* – ένα μεθοδολογικό βήμα που χρειάζεται να υπογραμμιστεί. Πρωτοπόρος υπήρξε εδώ ο Ξανθουδίδης, που πρότεινε τη δεκαετία του 1920 δύο τουλάχιστον αντίστοιχες ερμηνείες που ισχύουν έως σήμερα. Η μία αφορά τον τρόπο στέγασης των προϊστορικών θολωτών τάφων της Μεσαράς: κατά το πρότυπο, όπως υποστήριξε, των παραδοσιακών μιτάτων του Ψηλορείτη. Η δεύτερη ερμήνευσε τους πήλινους δίσκους που βρίσκονταν στις προϊστορικές ανασκαφές ως κεραμικούς τροχούς για τους Μινωίτες αγγειοπλάστες, μέσα από τη σύγκρισή τους με αυτούς των παραδοσιακών κεραμίων του Θρασηανού.

Άλλο ένα πρωτοποριακό βήμα έγινε την επόμενη δεκαετία, του 1930, από τον Pendlebury, που ξεκίνησε μια συστηματική και σχεδόν εντατική επιφανειακή έρευνα στο Λασίθι. Πήγε μάλιστα πιο πέρα, αφού έλεγξε και επιβεβαίωσε τα αποτελέσματά της με ανασκαφές σε επιλεγμένους χώρους διαφορετικών περιόδων, με στόχο να ανιχνεύσει τη μακρά ιστορία της ανθρώπινης παρουσίας στο Οροπέδιο. Πρόλαβε, δηλαδή, κατά 30 περίπου χρόνια, τις προσεγγίσεις του Fernand Braudel.

Μετά τον Πόλεμο, όπως γίνεται εν γένει μετά από τέτοια καταστροφικά επεισόδια, ήρθε η ώρα της σταθεροποίησης της αρχαιολογικής γνώσης για τη μινωική Κρήτη, συχνά μέσα από επεκτάσεις ήδη γνωστών χώρων και συμπληρώσεις ανολοκλήρωτων ανασκαφών. Στην Κνωσό, ο Sinclair Hood ξεκίνησε νέες έρευνες, έξω από το ανάκτορο, για να ελέγξει το χρονολογικό σύστημα του Evans· στη Φαιστό, ο Doro Levi ανέσκαψε για να ανακαλύψει πώς δημιουργήθηκε το πρώτο ανάκτορο· ενώ στη Ζάκρο, ο Πλάτων διεύρυνε τις περιορισμένες ανασκαφές του David Hogarth –και μας χάρισε το ωραίο εύρημα του τέταρτου μινωικού ανακτόρου– μια μεγάλη συμβολή στη βαθύτερη κατανόηση του πολιτισμού που αναζητούμε.

Και από τα τελευταία 30 με 45 χρόνια τι προκύπτει; Χάρη προπαντός στη γενναιόδωρη και πεφωτισμένη οικονομική υποστήριξη του Ινστιτούτου Αιγαιακής Προϊστορίας, όσο βέβαια και άλλων χορηγών, οι πιο πρόσφατες έρευνες στο πεδίο και η εν γένει αναλυτική δραστηριότητα παντού στο νησί έχουν φτάσει σε επίπεδα που εμείς οι παλαιότεροι δεν θα μπορούσαμε ποτέ να φανταστούμε στα νιάτα μας. Εκτός από καινούργια ανάκτορα και ανακτορικά κτήρια, νεκροταφεία, ιερά κορυφής και μακρόβιους οικισμούς, καθημερινά γίνονται γνωστά πάρα πολλά και σημαντικά άλλα στοιχεία, π.χ. για τις τεχνολογίες, τη διαίτα, την υγεία και τα λοιπά των ανθρώπων – και των περιοδικών κύκλων ζωής των οικισμών τους, την εγκατάσταση, την καταστροφή, την εγκατάλειψη και, ενδεχομένως, την επανακατάληψή τους.

Στη δραστηριότητα αυτή σπουδαίο ρόλο παίζουν διαχρονικά οι σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, κάποτε με την υποστήριξη της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Να υπενθυμίσω ότι σωστικές ήταν αρχικά, π.χ., οι ανασκαφές στα Χανιά, στη Σύμη, στον Γαλατά, στον Γιούχτα, στη Ζώμινθο, στον Πετρά, στον Πόρο–Κατσαμπά, στη Μονή Οδηγήτριας, και σε πολλούς άλλους σημαντικούς χώρους.

Και πού βρισκόμαστε σήμερα; Τι θα έλεγε η Κλειώ, η Μούσα της Ιστορίας, για τη σημερινή κατάσταση της κρητικής Προϊστορίας – και τι θα πρότεινε για το καλό μέλλον της επιστήμης μας; Εάν θα επιτρέπατε σε έναν Άγγλο μινωιστή (που επιθυμεί η χώρα του να παραμείνει μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μαζί με

την Ελλάδα) να υποδυθεί μια Μούσα, μια Ελληνίδα, τότε εκ μέρους της Κλειώς θα πρότεινα τα ακόλουθα.

1. Απέναντι στα νέα αναλυτικά δεδομένα από τις ανασκαφές και τις επιφανειακές όσο και από τις εργαστηριακές έρευνες, και τη διαχείρισή τους, πρέπει να σταθούμε πιο κριτικά, αν και πάντοτε φιλικά. Πώς διευρύνουν αυτά την κατανόησή μας; Και τα αποτελέσματά τους αξίζουν πάντοτε το κόστος των αναλύσεων;

Μαθαίνουμε, βέβαια, σχεδόν καθημερινά μπόλικες άγνωστες λεπτομέρειες, που πράγματι μας κατακλύζουν. Παραμένει όμως η δυνατή εντύπωση ότι δεν τις αφομοιώνουμε όλες ούτε τις εκτιμούμε με την κριτική, έως και δύσπιστη, απόσταση, και τη σκληρή εξέταση που είναι απαραίτητες. Νιώθω κάποτε κάποια εκρηκτική συλλογική επιστημονική μανία για κάθε νεοφανή αναλυτική μέθοδο, που διατυμπανίζεται συχνά ως η σωτηρία της Μινωικής αρχαιολογίας ή ως πανάκεια για τα λάθη των προηγούμενων αρχαιολόγων, και υπόσχεται ότι αυτή θα δώσει τις απαντήσεις στα εκάστοτε ερωτήματά μας. Ενώ αποδεχόμαστε με χαρά –και έχουμε συνήθως δίκιο– νέες αποκαλύψεις από τα εργαστήρια, ας πούμε, για την καταγωγή των Μινωιτών (ή μάλλον μερικών Μινωιτών) ή για τα κέντρα παραγωγής διαφορετικών ειδών μινωικής κεραμικής ακόμα και για την πρώτη ρετσίνα στην ιστορία της ανθρωπότητας...

Κατόπιν όμως τι γίνεται; Μετά από ένα-δύο χρόνια, τα λουλούδια που άνθισαν μπορεί να χάσουν τη δροσιά τους· και οι ελπίδες ξεθωριάζουν εύκολα χωρίς απλές απαντήσεις στις επιστημονικές μας αβεβαιότητες. Τότε τι; Θα ψάξουμε ίσως ακόμα πιο ραφιναρισμένες αναλύσεις, με διαφορετικές, και μάλλον πιο δαπανηρές μεθόδους – που δεν αμφιβάλλω ότι θα μπορούν να βοηθήσουν. Πιθανότερο είναι, όμως, ότι με κάθε πρόοδο στο αναλυτικό πλαίσιο, τα στοχευμένα ερευνητικά ερωτήματα ξεγλιστρούν λίγο μακρύτερα, λίγο πιο πέρα από τον επιστημονικό ορίζοντα. Όπως σε κάθε επιστήμη, πέρα από τα άμεσα ερωτήματα που μας απασχολούν κάθε φορά, προκύπτουν πάντα κάποια μετα-ερωτήματα, που ήταν προηγουμένως άδηλα, και περιμένουν να μας παγιδεύσουν.

Η συνολική διαχείριση των ερευνών και των αποτελεσμάτων τους δεν είναι επομένως ποτέ εύκολη. Χρειάζεται λογική, και συντονισμό των αρχαιολόγων με τους εργαστηριακούς ειδικούς. Παραδείγματος χάριν, η πετρογραφική ανάλυση αποκαλύπτει μεν αναμφίβολα πολλά για τα κέντρα κεραμικής παραγωγής της μινωικής Κρήτης, μένει όμως να γίνει αρκετή δουλειά για να συγχρονιστούν τα αποτελέσματά της με όλα τα άλλα αρχαιολογικά δεδομένα των κρητικών περιοχών (και μικρο-περιοχών) που μελετούμε. Γνωρίζουμε πλέον αρκετά για τις μετακινήσεις των αγγείων: πού πήγαιναν, από πού έρχονταν, και τα λοιπά· περιμένουμε τώρα τη γενική ενσωμάτωση των εκάστοτε κεραμικών μετακινήσεων στο πλαίσιο

της μεγαλύτερης υπό μελέτη γεω-πολιτισμικής εικόνας. Όταν η εικόνα συγκροτηθεί, θα είναι πιο εύκολο να κατευθύνει κανείς τη μετέπειτα πορεία αυτών των πράγματι σημαντικών πετρογραφικών αναλύσεων.

2. Ξέρουμε ακόμα πολύ λίγα για τον πολιτισμό και τους ανθρώπους της Κρήτης της Εποχής του Χαλκού. Βρισκόμαστε μόλις στις πρώτες βαθμίδες της κλίμακας προς ολόκληρο το όραμα που ψάχνουμε – ή, κατά τον Πλάτωνα, κάπου στο βάθος της σπηλιάς, με το φως ακόμα μακριά μας. Οι επόμενες γενιές αρχαιολόγων μπορεί να διαθέτουν αρκετά δεδομένα και να οδηγήσουν την έρευνα μπροστά. Στο δικό μας όμως στάδιο, χρειαζόμαστε περισσότερη μετριοφροσύνη όταν μιλούμε, και μάλιστα με τόνους αυθεντίας, για το μινωικό φαινόμενο. Χρειάζεται η επίγνωση ότι τις περισσότερες φορές δεν μπορούμε παρά να προτείνουμε, να υποθέτουμε – αλλά όχι να θεωρούμε ότι γνωρίζουμε με βεβαιότητα. Ενώ, συχνά, οι μεγάλες μας ερμηνείες είναι τόσο γενικές που δεν οδηγούν βήμα πέρα από το αυτονόητο και το προφανές.

Ούτε συμβάλλει η ενίοτε απλοϊκή εφαρμογή πολύπλοκων θεωρητικών σχημάτων, όπως διακηρύσσονται στην αρχή κάποιων μελετών. Διότι προκαταλαμβάνουν την επιχειρηματολογία, και προεξοφλούν το τέλος εσθκλειοντάς το ήδη στην αρχή. Με αποτέλεσμα, όπως προείπα, να μας λένε λίγα για τους προϊστορικούς και πολλά για τους σύγχρονους ανθρώπους, αυτούς που δημιούργησαν τη θεωρητική/ερμηνευτική υπόθεση και εκείνους που την αναμασούν στη συνέχεια και απλώς την αναπαράγουν τυφλά.

Στερεότερη παραμένει η προσέγγιση που ξεκινά από το συγκεκριμένο ζήτημα και τα συναφή δεδομένα, και οδηγείται, ενδεχομένως, μέσα από αυτά σε προτάσεις για θεωρητικά πρότυπα και σε σχετικά συμπεράσματα. Η νοητική πορεία είναι έτσι από το γνωστό προς το άγνωστο, αφήνοντας χώρο για την α-σάφεια που είναι η απαραίτητη συνιστώσα κάθε επιστημονικής άποψης. Μόνο στα τελευταία στάδια εγγράφονται αποτελεσματικά ερμηνευτικές προτάσεις για αναλογίες με άλλες κουλτούρες και με άλλες περιόδους και περιοχές προς όφελος της συγκεκριμένης έρευνας.

Προσοχή και φροντίδα χρειάζεται, επιπλέον, στις χρήσεις των λέξεων και στην επιστημονική μας ορολογία. Ζητώ συγγνώμη εάν αυτό ηχεί αυτονόητο. Όμως, η επιστήμη θα προκόψει όταν όλοι οι μελετητές, όποια και εάν είναι η μητρική τους γλώσσα, θα εκφράζονται με την απλότητα και τη στοργική εκείνη επιλογή των όρων που χαρακτηρίζουν, παραδείγματος χάριν, τις δημοσιεύσεις του Στυλιανού Αλεξίου και του Jean-Claude Poursat.

Ιδιαίτερα κακή, θεωρώ, είναι η συχνή χρήση του αγγλικού όρου *utilitarian* (ωφελιμιστικός) για την αρχαία κοινή και χονδροειδή κεραμική, ιδίως για τα μαγειρικά αγγεία. Κακή, για αρκετούς λόγους: αφού η λέξη αυτή δεν αντανακλά

την ουσιαστική προϊστορική, και διαχρονική, καθημερινότητα – δεν μπαίνει κανείς μας στην κουζίνα του για να βρει ένα «ωφελμιστικό αγγείο» όταν ψάχνει ένα τσουκάλι! Συγχρόνως, μια τέτοια χρήση προσβάλλει τη σπουδαία ομάδα των ηθικών φιλοσόφων του Διαφωτισμού, τους Ωφελμιστές – και αποκαλύπτει, φυσικά, αμαθείς αρχαιολόγους, και την όρεξή τους να φουσκώσουν, άμεσα ή έμμεσα, την καθημερινή, τη μαγειρική κεραμική που μελετούν με τον (ψευδο)επιστημολογικά υπερήφανο τίτλο «ωφελμιστική».

Υπάρχει και ένας άλλος τομέας όπου οι σημερινές επιστημονικές προκαταλήψεις, σε συνδυασμό με τις ανώριμες χρήσεις λέξεων, εμποδίζουν την πορεία προς την κατανόηση των Μινωιτών μας. Εννοώ τον τομέα της θρησκείας. Εκεί, υπερισχύει ολοένα και περισσότερο ο λαϊκός χαρακτήρας, όπως εκφράζεται από πολλούς αγνωστικιστές ή άθεους αρχαιολόγους που, ως καλά τέκνα του Διαφωτισμού, έχουν απελευθερωθεί από όποιες θρησκευτικές δεισιδαιμονίες, με αποτέλεσμα να αντικαθιστούν τον όρο «πίστη» με τον όρο «ιδεολογία», και το «θρησκεία» με το «τελετουργικό». Τι μετακίνηση, ε;

Ένα πρόσφατο παράδειγμα της τάσης αυτής: ο τίτλος του μεγάλου έργου του Martin Nilsson του 1924 ήταν *The Minoan-Mycenaean Religion (Η μινωική-μυκηναϊκή θρησκεία)*, ενώ ο τίτλος του εφετινού τόμου με αντίστοιχο περιεχόμενο της σπουδαίας σειράς *Aegaeum* είναι *Metaphysis*, με τον υπότιτλο *Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age (Τελετουργικό, μύθος και συμβολισμός...)*. Μετακίνηση δηλαδή από τη θρησκεία στο τελετουργικό.

Η υποβάθμιση της θρησκείας στη μινωική συζήτηση οφείλεται, πιστεύω, στην πλατιά διαδεδομένη άνοδο της ατομικής και της συλλογικής έλλειψης πίστης. Τα σχετικά αρχαιολογικά δεδομένα που διαθέτουμε είναι βέβαια μόνο υλικά και ανώνυμα: με εξαίρεση κάποια ονόματα θεοτήτων που αναγνωρίζονται από τους μυκηνολόγους, αργά στην Εποχή του Χαλκού, σε μερικές σειρές πινακίδων της Γραμμικής Β. Επομένως, η αρχή της κατανόησης για τους αρχαιολόγους και τους θρησκευολόγους περιορίζεται ουσιαστικά στα υλικά τεκμήρια και κυρίως σε κάποιες απεικονίσεις τελετουργικών στην τέχνη.

Παραμένουμε, λοιπόν, και πάλι στην κορυφή του παγόβουνου ως προς την κατανόηση της πίστης των Μινωιτών. Και δεν θέλουμε να αντιμετωπίσουμε το κρυμμένο πρόβλημα: δηλαδή, τι σήμαιναν οι τελετές αυτές για τους ανθρώπους της εποχής, και εάν –και πώς– συνδέονταν με το θρησκευτικό τους σύμπαν; Για μερικούς, ο δισταγμός οφείλεται σε μια διακριτικότητα απέναντι στους αρχαίους, εξαιτίας και της απουσίας συναφών γραπτών μαρτυριών. Για άλλους, όμως, αιτία είναι μάλλον ότι η ίδια η θρησκεία δεν τους αγγίζει, δεν τους λείπει τίποτα προσωπικό για τη ζωή και τον κόσμο.

Όπως απορρίπτουν οι ίδιοι τη θρησκεία, έτσι την αγνοούν –ή, πάντως, δύσκολα την κατανοούν– και για τους άλλους, του Τότε όσο και του Τώρα. Οδηγούνται σε αφηρημένες κρίσεις για τις εξωτερικές μόνο συμπεριφορές των προϊστορικών κατοίκων της Κρήτης, με λίγη εμφανή διάθεση να ανιχνεύσουν τη σημασία των τελετουργικών για τον εσωτερικό κόσμο και τον ψυχισμό τους. Φυσικά, το εγχείρημα αυτό είναι δύσκολο. Θέλει συμπάθεια, φαντασία, και σίγουρα διάθεση και ικανότητα αυτοαμφισβήτησης. Αξίζει όμως μια προσπάθεια, όταν ο ευκαίος στόχος είναι η βαθύτερη δυνατή κατανόηση των Μινωιτών.

Σε ένα πιο άμεσο αλλά παράλληλο με το επιστημονικό επίπεδο, βλέπουμε σήμερα τα καταστροφικά αποτελέσματα της λαϊκής κουλτούρας των ελίτ των λεγόμενων σοφών της Δύσης, μέσα από τη φριχτή τους/μας διαχείριση του Ισλάμ. Είναι το ίδιο βασικό, όμως πλέον τεράστιο, πρόβλημα. Αφού η θρησκεία δεν έχει σημασία για εμάς, γιατί να έχει σημασία για εκείνους, τους Μουσουλμάνους; Γιατί δεν μας αφήνουν να τους διαχειριστούμε με τον ίδιο, λαϊκό, τρόπο όπως και τους δικούς μας πολίτες; Την έλλειψη κατανόησης από τα δυτικά κράτη της δύναμης και των πολιτικών και κοινωνικών συνεπειών της θρησκείας είδα για πρώτη φορά, με τρόμο, στο Πακιστάν το 1987. Υπάρχει σίγουρα εδώ ένα, έστω έμμεσο, μάθημα και για τις προσπάθειές μας να καταλάβουμε από μέσα τους Μινωίτες.

3. Γυρίζουμε στην Κρήτη. Όσο και εάν ηχεί παράδοξο, ένα ουσιαστικό πρόβλημα που έχουμε να αντιμετωπίσουμε είναι ο ολοένα και μεγαλύτερος όγκος των νέων δεδομένων από τις συστηματικές και τις απρόβλεπτες, σωστικές έρευνες, οι οποίες –μαζί με τα πυκνά συνδρία και τις συνεχείς δημοσιεύσεις– μας βομβαρδίζουν συνεχώς, σχεδόν αμείλικτα, με καινούργιες πληροφορίες. Αυτά χρειάζονται, ωστόσο, ανθρώπους, χρόνο και χώρο, ηρεμία και απόσταση για να τακτοποιηθούν, να εκτιμηθούν, να αφομοιωθούν. Προς το παρόν, τέτοιες συνθήκες δεν υπάρχουν εν γένει, παρόλο που η μελέτη των ευρημάτων, παλαιών και νέων, είναι από τις δύο μεγάλες ανάγκες της Μινωικής αρχαιολογίας.

Η άλλη ανάγκη είναι να συνταχτούν και να δημοσιευτούν οι σχετικές εκθέσεις, όσο και οι συναφείς συνθέσεις, από αρχαιολόγους που μπορούν να επεξεργάζονται με ταχύτητα αλλά και προσοχή τα μπόλικα τεκμήρια για να δημιουργούν συγκροτημένες εικόνες και αφηγήσεις – νέες γενικές ιστορίες της μακράς διάρκειας της Κρήτης και των προϊστορικών Κρητικών. Η συγκεκριμένη ανάγκη είναι μεγάλη. Είναι όμως και αυτό που περιμένουμε από κάθε ανασκαφική έκθεση, από κάθε υπεύθυνο/η ανασκαφής και επιφανειακής έρευνας. Από εκείνους/ες που έχουν περάσει τις ημέρες τους και τα χρόνια τους στο πεδίο και στα σκάμματα, με τις δυσκολίες και τις ευκαιρίες που αυτά παρέχουν.

Για τις συνθέσεις τέτοιων μελετών, ας στηριχθούμε καταρχήν στα υλικά τεκμήρια, αφήνοντας όμως και διανοητικό χώρο για τις πιθανές αλλαγές και μετακινήσεις, αλλά και για τις σταθερότητες, τις ορατές και τις αόρατες, στη διάρκεια των δύο χιλιάδων χρόνων της μινωικής εμπειρίας.

Θα προέκυπτε ίσως, τότε, μια αρχαιολογική ιστορία των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων – και των διαφορετικών ηλικιακών ομάδων, και των φύλων;

Ή, πιθανόν, ένας εναρμονισμός της ιστορίας των (σχετικά) γνωστών σε εμάς μινωικών οικισμών στα νησιά του Αιγαίου με εκείνους της νεοανακτορικής Κρήτης, που η σύγχρονη βιβλιογραφία θεωρεί εντελώς ανεξάρτητους μεταξύ τους – όπως, πιστεύω, δεν υπήρξαν;

Θα διαμορφώνονταν, ενδεχομένως, νέοι πολιτικοί-πολιτισμικοί χάρτες της Μεγαλονήσου και των επιμέρους περιοχών της, μεγάλων και μικρών –και των νησιών που την περιβάλλουν– στο πλαίσιο κάθε περιόδου της Εποχής του Χαλκού;

Θα είχαμε νέες τολμηρές απόψεις για τους ρόλους, τις χρήσεις και τους κατοίκους των «ανακτόρων» και, κατ' επέκταση, των αμφιλεγόμενων επαύλεων και των άλλων ανάλογων κτηρίων;

Ή, εντέλει, ιστορίες της μινωικής αστικοποίησης και των σχέσεων των πόλεων με την ύπαιθρο;

Φτάνει...! Παρόλο που θα μπορούσα να προσθέσω πολλά ακόμα. Υπάρχει σίγουρα αρκετή δουλειά τουλάχιστον έως το επόμενο Κρητολογικό – και πέρα από αυτό. Φυσικά, στις έρευνες όλων μας υπάρχει μόνο μια κοινή σταθερά: η Μεγαλόνησος. Είναι επομένως απαραίτητο να μην ξεχάσουμε ποτέ τη νησιωτική παράδοση της Κρήτης.

Παρότι ξένος, είμαι από τους λιγοστούς τυχερούς που έχουν δει και έχουν ζητήσει κάτι (λίγο) από την παλαιότερη ζωή του νησιού – τα χρόνια της παραδοσιακής καλλιέργειας, του παραδοσιακού νοικοκυριού, πριν από το ηλεκτρικό ρεύμα, πριν το τηλέφωνο (αφήνω κατά μέρος τον υπολογιστή!), πριν από τα θερμοκήπια, πριν από τα πολλά αυτοκίνητα, πριν από τη γενικευμένη παγκοσμιοποίηση. Στα καφενεία, στις διαβατήριες τελετές –στα γλέντια– της ζωής και του θανάτου, άντλησα πολύτιμες προσωπικές εμπειρίες που με πλησιάζουν σε μια καλύτερη κατανόηση της αρχαίας Κρήτης – και μετριάζουν τις απόψεις μου για δημοφιλείς σήμερα αρχαιολογικές προτάσεις όπως είναι η υπερφορτισμένη αυτή του συμποσίου.

Όσο για τα συνθετικά βιβλία που χρειαζόμαστε για τη μινωική Κρήτη, ας θυμόμαστε την πρώιμη εθνοαρχαιολογική ματιά του Στέφανου Ξανθουδίδη. Μια πρόσφατη τέτοια προσέγγιση, το εξαιρετικό βιβλίο του Paul Halstead *Two Oxen Ahead. Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean* (Δύο βόδια μπροστά. Καλλι-

έργεια στη Μεσόγειο πριν τα μηχανήματα) συνεχίζει στην ίδια κατεύθυνση: περιέχει, ευτυχώς, πολλές πληροφορίες που μάζεψε ο συγγραφέας στα χωριά της Κρήτης, πριν εξαφανιστούν εντελώς (κάτι που θα συμβεί σύντομα). Το βιβλίο αυτό, με τον σεβασμό του στην αγροτική όσο και στην επιστημονική κρητική παράδοση, μας υπενθυμίζει τα βότανα και τα άλλα άγρια φυτά, τα περιβόλια, τα βοσκοτόπια στις μαδάρες, τη θάλασσα, τα μονοπάτια και τα άλλα άφθονα φυσικά και ανθρώπινα πλεονεκτήματα του νησιού, που θα αποτέλεσαν με βεβαιότητα τον πυρήνα και το σταθερό σκηνικό βάθος της θαυμάσιας άνθησης του Μινωικού πολιτισμού.

Θα κλείσω με ένα ερώτημα. Παραμένει το ίδιο το ποτάμι των Μινωικών σπουδών από τους Καλοκαιρινό και Evans έως σήμερα; Βεβαίως, το ποτάμι αυτό εξακολουθεί να ρέει και μάλιστα ορμητικά. Και τα νερά του, φυσικά, συνεχώς αλλάζουν. Είναι, όμως, το ίδιο ποτάμι; Και ναι, και όχι.

Εύχομαι σε όλες και όλους καλή πρόοδο προς την παραγωγική και σοφά ανατρεπτική γνώση του Μινωικού και του εν γένει Κρητικού πολιτισμού, σε ετούτο και, είθε, στα πολλά επόμενα Κρητολογικά Συνέδρια.

Σας ευχαριστώ πολύ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

G. S. Kirk, J. E. Raven and M. Schofield (1983) *The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts*, 2η έκδ., Cambridge.